

Brodzka-Bestry, Maria

Stanisławowski klucz szambelański. Pamiętka rodzinna Hrebnickich herbu Ostoja

Kronika Zamkowa 1-2 (61-62), 75-90

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria Brodzka-Bestry

STANISŁAWOWSKI KLUCZ SZAMBELAŃSKI.
PAMIĄTKA RODZINNA HREBNICKICH HERBU OSTOJA*

Pozłacany klucz szambelański był symbolem godności szambelana. Według *Encyklopedii staropolskiej ilustrowanej* Zygmunta Glogera „Szambelan, z francuskiego, odpowiada godności podkomorskiej na dworach panujących. Stanisław August, dla zjednania sobie szlachty, takie mnóstwo pośród niej nominował szambelanów, że powstało wówczas przysłowie: *kpów i szambelanów nigdy nie zabraknie*. Mieli oni właściwy mundur haftowany z kluczem złożonym, wiszącym z tyłu na lewym biodrze. Obowiązkiem było szambelana w czasie uroczystości dworskich (o ile był w stolicy i zawezwany) znajdowanie się na pokojach królewskich dla usług honorowych”¹. O kluczach wspomina także Witold Maisel w *Archeologii prawnej Polski*, powołując się na *Prawo pospolite Królestwa Polskiego* Bogumiła Lengnicza: „Podkomorzowie nadworni – koronny i litewski, a za panowania Stanisława Augusta szambelanowie, otrzymywali od króla po złożeniu przysięgi na znak swego urzędu pozłacany klucz, który nosili u pasa na lewym boku”². Według Maisela szambelanowie również dzielili się na koronnych i litewskich. Podkomorzy nadworni (łac. *succamerarius*) piastował urząd pierwszy po marszałku nadwornym i był zastępcą marszałka. Czuwał nad bezpieczeństwem monarchy i opiekował się jego apartamentami, był zwierzchnikiem służby pokojowej³.

We Francji *grand chambellan* to jeden z najważniejszych urzędników w monarchii

francuskiej, który miał zawsze wstęp na pokoje królewskie, pierwotnie spał nawet w komnacie króla. Uczestniczył w uroczystym budzeniu monarchy, podawał mu koszulę i obsługiwał podczas posiłków. Był odpowiedzialny za sekretną pieczęć i dokumenty nią stemplowane, a także zabezpieczał drobne osobiste wydatki króla. Brał też udział w sądzie parów oraz rejestrował hołdy lenne. W dniu koronacji zapraszał parów duchownych do komnaty królewskiej, podawał królowi buty, dalmatykę i płaszcz. Jego atrybutem był pozłacany klucz, a jego tarczę herbową otaczały dwa skrzyżowane złote klucze.

W Rosji wielki szambelan – nazywany z niemiecka ober-kamiergierem (ros. *ober-камергер*) – to najwyższy urzędnik w rosyjskiej hierarchii urzędów dworskich, zatwierdzonej w 1722 r. przez cara Piotra I. Do jego obowiązków należało np. przedstawianie gości przybyłych na audiencję. Kamiergierowie do 1737 r. znajdowali się w VI klasie urzędów dworskich, potem w klasie IV. Katarzyna II mianowała 103 kamiergierów. Klucz symbolizował prawo do wchodzenia do carskich pokojów, a jego przepisowy wygląd ustalono dopiero w 1833 r.

Spadkobiercy rodziny Hrebnickich z Obola herbu Ostoja przechowywali wśród pamiątek rodzinnych klucz szambelański z czasów stanisławowskich⁴. Po wojnie został on sprzedany. Jego wygląd znamy dzięki zachowanej fotografii (il. 1).

* Dziękuję Andrzejowi Rejmanowi za udostępnienie zdjęcia klucza szambelańskiego, informacji o jego historii i innych materiałach archiwalnych dotyczących rodziny Hrebnickich oraz za inspirację i wsparcie w pisaniu tego artykułu.

1. Klucz szambelański Józefa Hrebnickiego z ok. 1765 r. Fotografia przedwojenna ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Józef Hrebnicki's Chamberlain key, circa 1765. Prewar photograph from the collection of Andrzej Rejman

Jest ozdobiony klasycystyczną ornamentyką: motywem meandra i szyszki na końcu klucza, wieńcem ze wstęgą tworzącym ucho klucza, a zwieńczonym *rocaille*'em. Takie połączenie stylów występuje w wyrobach wczesnego okresu stanisławowskiego. Orzeł umieszczony w uchu klucza ma na piersi herb Ciołek rodziny Poniatowskich. Dokładna analiza zdjęcia pozwala wysnuć wniosek, że klucz powstał w latach 60. XVIII w.⁵

Klucze szambelańskie prezentowane w muzeach i na aukcjach są zrobione z brązu cyzelowanego i tą techniką musiał być wykonany klucz Hrebnickich. Przy niektórych kluczach jest zachowany chwast (inaczej „kutas”, „chwost” – wyrób szmuklerski w kształcie pędzla ze sznurem,

zrobiony z frędzli z nitek metalowych), który pomagał w zawieszeniu klucza do pasa z lewego boku (il. 2, 4). Nie udało mi się znaleźć informacji o mundurze szambelana polskiego, o którym pisze Gloger. Bogatą ikonografię dotyczącą mundurów szambelańskich na dworze carskim można zobaczyć na rosyjskich stronach internetowych. Wygląd munduru urzędów dworskich regulował ukaz cara Mikołaja I z 1831 r. Na początku XIX w. mundury miały wycięty przód, jak w modnym wówczas fraku, i były bogato haftowane złotą nitką oraz obszyte złotym galonem, również na kołnierzu-stójce i na mankietach. W 2. poł. XIX w. i na początku XX w. były zapinane pod szyję, bez długich pół wyciętych z przodu. Rosyjski klucz szambelański przytraczano z tyłu fraka, z lewej strony, przy jego rozcięciu, za pomocą błękitnej wstążki. Uzupełnieniem stroju był kapelusz *bicorne*, obszyty złotym galonem i ozdobiony strusimi piórami. Mundur określony jako pochodzący z lat 1831–1917 zachował się np. w Muzeum Historycznym w Smoleńsku oraz w petersburskim Ermitażu⁶.

Wydaje się, że klucz Hrebnickich wykonano w Warszawie na polecenie króla, a nowo mianowany szambelan mógł za niego zapłacić, jak to było w zwyczaju w związku z przyznaniem Orderu Orła Białego⁷. Według Anny Saratowicz-Dudyńskiej projekt, na podstawie którego powstał odlew, mógł narysować dobry architekt stanisławowski.

Hrebnicki – bez imienia – figuruje w spisie szambelanów podanym przez Antoniego Magiera w 1765 r. Na liście tej znajduje się aż 743 szambelanów króla Stanisława Augusta⁸. W czasach stanisławowskich w źródłach odnotowani zostali Adam Hrebnicki, horodniczy województwa połockiego, i Stanisław Hrebnicki, pisarz grodzki województwa połockiego, którzy podpisali elekcję króla Stanisława Augusta w 1764 r.⁹. O nich wspomina *Herbarz polski* Adama Bonieckiego, który podaje informację: „Stanisław, pisarz grodzki połocki 1764 r., zaślubił 1755 r. Konstancję Pakoszównę i z niej pozostawił

2. Klucz szambelański dworu cesarsko-królewskiego w Wiedniu gen. Stanisława Pruszyńskiego, lata 90. XIX w., Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu. Fot. Maria Brodzka-Bestry / General Stanisław Pruszyński's Chamberlain key of the Imperial and Royal court in Vienna, 1890s. Fr. Dr. Władysław Łęga Museum in Grudziądz. Photo Maria Brodzka-Bestry

syna Józefa, dziedzica Obola, szambelana Stanisława Augusta, sędziego II-go Departamentu sądów głównych połockich, w końcu marszałka powiatu połockiego 1809 r., zmarłego 1820 r.”¹⁰. W *Złotej księdze szlachty polskiej* Teodora Żychlińskiego oprócz informacji, że Józef Hrebnicki był szambelanem, jest dodatkowo wzmianka, że był on w młodości adiutantem ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego, generała ziem podolskich¹¹. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* wymieniony jest jako marszałek szlachty powiatu połockiego w latach 1805–1811, a w 1822 r. marszałkiem tego powiatu zostaje jego syn Stanisław¹². Józefa Hrebnickiego pochowano w podziemiach cerkwi unickiej w Obolu.

Adam Boniecki podaje dalej, że szambelanem Stanisława Augusta został w 1789 r. Dionizy Hrebnicki, horodniczy połocki od 1791 r., właściciel Orzechowna, zmarły w 1800 r.¹³. W spisie szambelanów Magiera

brak jednak Dionizego Hrebnickiego¹⁴. Figuruje on natomiast jako szambelan w *Volumina legum* w aktach Sejmu Wielkiego¹⁵. Jako dodatkową informację można podać, że Dionizemu Hrebnickiemu poświęcił jeden ze swoich utworów poetyckich Franciszek Dionizy Kniaźnin. Żychliński wspomina, że szambelanem króla Stanisława Augusta był także Adam Hrebnicki – jego również brak w spisie Magiera¹⁶. Mogą to wyjaśnić dalsze badania archiwalne. Obydwaj należeli jednak do bocznej linii Hrebnickich z Orzechowna, a opisywany klucz był przechowywany w linii z Obola.

Wspomniani w źródłach Hrebniccy żyjący w czasach ostatniego króla polskiego mieli swoje portrety, które wisiały na pięttrze ich pałacu w Obolu. Józef, właściciel klucza szambelańskiego, przedstawiony był w białym żupanie i czarnym kontuszu (il. 3). Adama, horodniczego połockiego, kawalera Orderu Świętego

swojego prestiżu, zwłaszcza wśród polityków¹⁸. Wydaje się, że na tym niezbyt wyraźnym rysunku na piersi Orła znajdującego się w uchu klucza widnieje herb.

Klucz ze zbiorów Wacława Fiedorowicza z Witebska reprodukowany w *Encyklopedii staropolskiej* Glogera jest podobny do klucza Hrebnickich, ale różni go od niego zwieńczenie w postaci mitry zamiast rokokowego ornamentu i brak motywu meandra u dołu, w części wkładanej do zamka (il. 5)¹⁹. Brak *rocaille*'a w zwieńczeniu może świadczyć o tym, że jest to wyrób trochę późniejszy. Taki sam klucz bez meandra i z mitrą w zwieńczeniu znajduje się w muzeum w Licheniu (il. 6). Wykonany jest z połączanego brązu cyzelowanego i ma rozmiary 13,5 na 4 cm. Pochodzi z kolekcji majora Witolda Buchowskiego, a od 1966 r. znajduje się w kolekcji ks. Józefa Jarzębowskiego, tworzonej od 1925 r. i wystawionej na

3. Portret Józefa Hrebnickiego przechowywany przed 1939 r. w Wilnie u rodziny Szaniawskich. Fotografia przedwojenna J. z Hrebnickich Rejman ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Portrait of Józef Hrebnicki, before 1939 in possession of the Szaniawski family in Vilnius. J. Rejman née Hrebnicka's prewar photograph from the collection of Andrzej Rejman

Stanisława, namalowano w czerwonym kontuszu, z orderem. Według informacji przekazanych przez Stanisława Hrebnickiego, z okresu międzywojennego, portrety te znalazły się w rękach spadkobierców po kądzieli – rodziny Szaniawskich zamieszkałej w Wilnie.

Rysunek klucza identycznego z kluczem Hrebnickich został opublikowany przez Ewę Manikowską¹⁷ (il. 4). Jest to wzór klucza nadesłany Francescowi Albergatiemu przez Giuseppe Antoniego Taruffiego w 1767 r., znajdujący się w Archivio di Stato di Bologna. Autorka pisze o tym, jak tytuł szambelana i jego atrybut – klucz – były bardzo pożądane przez arystokratę i literata Albergatiego do demonstrowania

4. Klucz szambelański, za: E. Manikowska, *Sztuka – ceremonial – informacja. Studium wokół królewskich kolekcji Stanisława Augusta*, Warszawa 2007, il. 31 / Chamberlain key, after: E. Manikowska, *Sztuka – ceremonial – informacja. Studium wokół królewskich kolekcji Stanisława Augusta*, Warszawa 2007, ill. 31

5. Klucz szambelański ze zbiorów W. Fiedorowicza z Witebska, za: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa, 1900–1903, t. 4, s. 302 / Chamberlain key from the collection of W. Fiedorowicz of Witebsk, after: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa, 1900–1903, vol. IV, p. 302

warszawskich Bielanych w Kolegium Księży Marianów²⁰. Mieściła się ona w Fawley Court pod Londynem od 1953 r. do 2006 r., kiedy podjęto decyzję o przeniesieniu jej do Polski. Oba klucze są ozdobione Orłem z herbem Ciołek Poniatowskich na okrągłej tarczy, a z drugiej strony herbem Pogoń. Jak sugeruje Paweł Tyszka, przedstawiono na nim herb macierzysty króla – Pogoń Czartoryskich, a szambelanowie tak wyróżnieni mogli być stronnikami Familii. Umieszczenie mitry w zwieńczeniu sugeruje, że jest to klucz szambelana litewskiego niewymienionego przez A. Magiera²¹. Czy herb Czartoryskich lub herb Wielkiego Księstwa Litewskiego mógł znajdować się na piersi Orła? Podobne przedstawienia występują niezwykle rzadko. Pogoń na piersi Orła występuje na dystynktorium katedry wileńskiej, a także gnieźnieńskiej z XVIII i XIX w. i raczej nie pełni roli herbu rodowego²². W rozwiązaniu tego problemu mogą pomóc znalezienie kolejnych kluczy

6. Klucz szambelański z kolekcji Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego, Archiwum Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego MIC w Licheniu. Fot. Archiwum Muzeum im. ks. Józefa Jarzębowskiego MIC w Licheniu / Chamberlain key from the collection of Fr. Józef Jastrzębowski Museum, Archives of Fr. Józef Jastrzębowski M.I.C. Muzeum in Licheń. Photo Archives of Fr. Józef Jastrzębowski M.I.C. Muzeum in Licheń

stanisławowskich w muzeach lub kolekcjach prywatnych oraz badania z dziedziny heraldyki stanisławowskiej. Trafiłam jeszcze na odnotowane w polskich zbiorach dwa klucze stanisławowskie – w zbiorach Emeryka Hutten-Czapskiego w Muzeum Narodowym w Krakowie²³: jeden z Ciołkiem na piersi Orła, a z drugiej strony z cyframi króla, drugi z samymi cyframi bez Orła, z uchem owiniętym sznurem chwostu (il. 17).

Klucz szambelański był jednym z przedmiotów przechowywanych w Szkatule Królewskiej w zbiorach Czartoryskich (il. 8). Stanowiła ona najważniejszy element wyposażenia Świątyni Sybilli w Puławach. Księżna Izabela Czartoryska

Klucz ze zbiorów Czartoryskich miał 12 cm długości, był wykonany z brązu cyzelowanego, zakończony kółkiem ozdobionym motywem *rocaille*'a z wpisanym w nie Orłem bez Ciołka Poniatowskich²⁵. Na aukcji w antykwariacie w Paryżu pojawił się taki sam obiekt i został określony jako klucz szambelański księcia Modeny (il. 9). Księstwo Modeny ma bowiem w herbie orła bardzo podobnego do Orła polskiego. W dniu 31 października 2011 r. wysłałam informację o tym fakcie do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które zajmuje się poszuki-

7. Klucz szambelański z Muzeum Narodowego w Krakowie, 4. ćw. XVIII w., dł. 18 cm, nr inw. MNK IV-M-2017. Fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie / Chamberlain key from the National Museum in Kraków, the last quarter of the 18th century, length: 18 cm (inv. no. MNK IV-M-2017). Photo by Photo Department of the National Museum in Kraków

przechowywała w niej pozyskane przez siebie historyczne pamiątki po królach polskich. W 1830 r. ta ozdobna skrzynka została wywieziona do Sieniawy, a po upadku powstania listopadowego przewieziona wraz z innymi zbiorami do Paryża i była przechowywana w hotelu Lambert. W 1876 r. znalazła się w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. W 1939 r. w przededniu wybuchu II wojny światowej wraz z innymi dziełami sztuki z kolekcji Czartoryskich wywieziono ją i ukryto w skrytce w jednej z oficyn siedziby Czartoryskich w Sieniawie. Tam we wrześniu 1939 r. została znaleziona i skradziona przez żołnierzy niemieckich. Jej dalsze losy są nieznane²⁴.

8. Zaginiony klucz szambelański ze Szkatuły Królewskiej. Fot. ze zbiorów Fundacji XX Czartoryskich w depozycie w Muzeum Narodowym w Krakowie / Lost Chamberlain key from the Royal Casket. Photo from the collection of the Princes Czartoryski Foundation, deposited at the National Museum in Kraków

9. Klucz szambelański z antykwariatu Patrice Reboul w Paryżu, za: [http://preboul.com/preboul/preboul.nsf/Chamberlain key from Patrice Reboul antique shop in Paris](http://preboul.com/preboul/preboul.nsf/Chamberlain%20key%20from%20Patrice%20Reboul%20antique%20shop%20in%20Paris), after: <http://preboul.com/preboul/preboul.nsf>

waniem dzieł sztuki zaginionych podczas II wojny światowej.

W zbiorach Czartoryskich znajduje się obecnie inny klucz szambelański, należący niegdyś do Adama Jerzego Czartoryskiego, szambelana cara Mikołaja I, wysadzany brylantami i ozdobiony emalią (il. 10). Na piersi dwugłowego orła widnieje cyfra *M I* otoczona zielonym wieńcem laurowym.

Z kolei w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu jest wystawiony klucz szambelański dworu cesarsko-królewskiego w Wiedniu, który należał do gen. Stanisława Pruszyńskiego, pochodzący z lat 90. XIX w. (il. 2). Zachowały się oryginalne pudełko i chwost. Według napisu znajdującego się na podszewce pudełka klucz został wykonany w zakładzie rzemieślniczym Feranz Thill's Neffe przy Kohlmarkt 11 w Wiedniu, który był dostawcą dworu cesarsko-królewskiego. Stanisław Napoleon Ursyn-Pruszyński (ur. 8 września 1857 r. w Paryżu, zm. 2 listopada 1929 r.

w Grudziądzu) był marszałkiem polnym Cesarskiej i Królewskiej Armii oraz generałem dywizji Wojska Polskiego.

Szwedzki klucz szambelański z XVIII w. jest przechowywany w Musée Le Secq des Tournelles, części Musées de la Ville w Rouen. Ucho ma ozdobione podobnie jak klucz ze Szkatuły Królewskiej ze zbiorów Czartoryskich – *rocaille*'em, tutaj przechodzącym w dwa lwy. Pośrodku koła jest wpisane godło Szwecji – Trzy Korony. W tym samym muzeum znajduje się także klucz austriacki cesarza Franciszka Józefa – z kółkiem z liści laurowych i wpisany w nie orłem austriackim z monogramem cesarza. Dwa klucze szambelańskie z początku XIX w. znajdują się w Musée de l'Armée w Paryżu – klucz Ludwika Bonaparte'go, króla Holandii, i Joachima Murata, króla Neapolu.

Klucze szambelańskie pojawiają się raz po raz na aukcjach w Polsce i za granicą. Na przykład na aukcji antykwariatu Pawła

10. Klucz szambelański Adama Jerzego Czartoryskiego ze zbiorów Muzeum XX Czartoryskich. Fot. Maria Brodzka-Bestry / Adam Jerzy Czartoryski's Chamberlain key from the collection of the Princes Czartoryski Museum. Photo Maria Brodzka-Bestry

Niemczyka w Warszawie w 2011 r. został sprzedany rosyjski klucz szambelański. Nie ma on monogramu cara na piersi Orła, a widnieje na nim przymocowane nitem godło Królestwa Polskiego. Kształt tego klucza jest bardzo podobny do klucza Adama Jerzego Czartoryskiego, nie ma na nim jedynie dekoracji emaliowanej i brylantów. Pochodzi prawdopodobnie z 1. poł. XIX w.

Wiele kluczy wystawiono na aukcji w Pierre Bergé & Associés w Paryżu. Były to XVIII-wieczne klucze bawarskie: pierwszy, z początku wieku – klucz dworu księcia Józefa Klemensa Bawarskiego, z kołem ozdobionym *rocaille*'em, puttem u dołu i koroną poniżej zwieńczenia, z wpisanym monogramem księcia; drugi – Maksymiliana Józefa Bawarskiego, panującego w latach 1745–1777, z ornamentem rokokowym łączącym herb księcia z uchem; trzeci – dworu króla Bawarii Maksymiliana I, pochodzący z przełomu XVIII i XIX w., o uchu zbudowanym z dwóch rokokowych liter „C” zwieńczo-

nych koroną, bez wpisanego w środek herbu. W tym samym antykwariacie znalazł się także klucz z 1. ćw. XVIII w. z dworu króla Danii Fryderyka VI, z kółkiem ozdobionym dwoma literami „C” i wpisanym monogramem króla. Z początku XIX w. pochodzi klucz dworu cesarza austriackiego Franciszka II z uchem o nieregularnym kształcie ozdobionym liśćmi laurowymi, z wpisanym w nie Orłem z monogramem cesarza. W Musée Le Secq des Tournelles w Rouen znajduje się podobny klucz. W domu aukcyjnym Pierre Bergé & Associés z połowy XIX w. pochodzi klucz cesarza austriackiego Ferdynanda I, eklektyczny, z gładkim uchem o gruszkowatym kształcie ozdobionym liśćmi akantu, z wpisanym w nie Orłem dwugłowym z monogramem cesarza. Taki sam pojawił się na aukcji zorganizowanej przez PIASA w Paryżu, o 18 cm długości, z sygnaturą *TPWSt*, z połowy XIX w., dodatkowo z frędzlami. Zupełnie inny klucz z czasów Ferdynanda I z 2. ćw. XIX w., sygnowany

11. Widok na pałac w Obolu od strony rzeki, ok. 1890 r. Fot. ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Palace in Obol seen from the river, circa 1890. Photo from the collection of Andrzej Rejman

12. Pałac w Obolu, ok. 1890 r. Fot. ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Palace in Obol, circa 1890. Photo from the collection of Andrzej Rejman

PWS, znajduje się w Musée National de la Renaissance w Château d'Ecouen. Ma on sercowate, cienkie kółko. W firmie Pierre Bergé & Associés w Paryżu pojawił się jeszcze klucz z końca XVIII w., należący do Karola Teodora księcia Pfalz, o cienkim uchu z dwóch liter „C” z wpisanym monogramem.

Klucz jest jedną z nielicznych pamiątek ocalałych z pałacu Hreblickich w Obolu. Dawny majątek Obol leży nad rzeką o tej samej nazwie, a w pobliżu znajduje się też miasto Obol (il. 11). Przed zaborami leżał w województwie połockim, potem w guberni witebskiej, w powiecie połockim. Obecnie znajduje się na Białorusi – w obwodzie witebskim, rejonie szumiłińskim. Według *Słownika geograficznego* miał 2760 dziesięcin²⁶. Został zakupiony przez Hreblickich w 1615 r. i należał do nich przez 270 lat²⁷.

Klasycystyczny pałac w Obolu został opisany w dziele Romana Aftanazego, który przypuszcza, że zbudował go szambelan ostatniego króla – Józef²⁸ (il. 12). Badacz ten nie dysponował jednak materiałami z archiwum rodzinnego: ani

licznymi fotografiami przedstawiającymi widok pałacu i jego bogate wyposażenie, ani źródłami pisanymi. Geolog Stanisław Hreblicki spisał w latach 1935 i 1936 wspomnienia dotyczące Obola, autorstwa swojego ojca, słynnego pomologa Adama Hreblickiego, który na prośbę syna narysował także plan parku i budynków²⁹ (il. 13). Według Adama Hreblickiego pałac zbudowany został przez jego dziada, Stanisława Hreblickiego, marszałka szlachty powiatu połockiego. Nieznany jest architekt, który zaprojektował pałac, ani data jego powstania. Budynek mógł więc powstać w okresie tuż po utracie niepodległości do czasu wojen napoleońskich lub po ich zakończeniu. Decyzja o budowie pałacu związana była prawdopodobnie ze ślubem Stanisława z Teresą Makowiecką, która dostała w posagu 100 tys. rubli. Wtedy też zakupiono empirowe meble.

Małżonkowie Hreblicki mieli dziewięcioro dzieci. Ich najstarszy syn Stanisław urodził się w 1824 r. i należy przypuszczać, że pałac mógł być już wówczas zbudowany. Adam Hreblicki pisze, że był to

13. Adam Hrebicki, plan pałacu i folwarku w Obolu, 1935 r. Zbiory Andrzeja Rejmana / Adam Hrebicki, layout of the palace in Obol and its surroundings, 1935. Andrzej Rejman's collection

14. Adam Hrebnicki, dawny dwór w Obolu, rysunek z 1935 r. ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Adam Hrebnicki, old mansion in Obol, 1935 drawing from the collection of Andrzej Rejman

„Dom duży kryty (...) gontem, ściany grubości 1 arszyna (71 cz.) z ogromnych cegieł własnej gliny. Budował Francuz”. Ta ostania wzmianka jest kolejnym dowodem, że pałac powstał w okresie napoleońskim. Nie wiadomo jednak, czy dotyczy architekta czy budowniczego, czy też człowiek ten pełnił te funkcje jednocześnie. Można przypuszczać, że był on jednym z wielu oficerów francuskich przybyłych w tym okresie na tereny dawnej Rzeczypospolitej. Historia tego pałacu i niezwykle zasłużona postać Floriana Hrebnickiego³⁰, unickiego metropolity kijowskiego, wymagają osobnego opracowania popartego kwerendą w archiwach białoruskich³¹.

Roman Aftanazy nie wspomina o dawnym dworze, który stał prostopadłe do pałacu i rzeki; można go datować na XVIII w. lub nawet wcześniej (il. 14). Prawdopodobnie został on rozebrany przez nowych właścicieli pod budowę oficyn pod koniec XIX w. Według rysunku i opisu Adama Hrebnickiego był długi (11-osiowy), niski i drewniany, z gankiem, kryty gontem, miał z jednej strony murywaną piwnicę, a nad nią dodatkową kondygnację.

Piętrowy pałac ma plan prostokąta, czterokolumnowe tokańskie portyki na dłuższej osi od wjazdu i od rzeki; w ich środkowej części umieszczone są balkony na

rzeźbionych kroksztynach (il. 12). Jest to typowy pałac klasycystyczny z początku XIX w. – takie jednopiętrowe budowle o prostopadłościenną bryłę, z czterokolumnowym portykiem, dominowały wówczas wśród nowo wznoszonych rezydencji w Rzeczypospolitej. Na terenie dzisiejszej Litwy można spotkać różne warianty prostopadłościennego pałacu piętrowego. Pałac w Pojeziorach (lit. *Paežeriu*) w powiecie Wylkowyszki ma 11 osi i skrajne ryzality ujęte przez pilastry, balkon na osi portyku, ale od ogrodu owalny ryzalit z salonem i wyższe pierwsze piętro reprezentacyjne. Zaprojektował go dla Szymona Zabiełły Marcin Knackfuss (1740–1821), profesor Akademii Wileńskiej. Pałac w Pokroju (lit. *Pakru-ojo*) ma portyki z czterech stron, od wjazdu – portyk sześciokolumnowy, przykrywający wnękę. Na elewacjach bocznych w tympanonie występuje półkoliste okno. Pałac Kossakowskich w Żejmach (lit. *Žeimiai*) ma *piano nobile* na piętrze i attykowe zwieńczenie portyku³².

Pałac Hrebnickich odróżnia od innych kilka cech. Zbudowany na skraju wzgórza, od ogrodu ma kondygnację sutereny, a jego portyk wzniesiony jest na arkadach, co nadaje budynkowi od tej strony bardziej monumentalny charakter. W tympanonie umieszczono półkoliste okno. Po bokach elewacje ujmują boniowane pseudoryzality,

15. Adam Hrebnicki, plan parteru pałacu w Obolu, 1935 r. Fot. ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Adam Hrebnicki, layout of the ground floor of the palace in Obol, 1935. Photo from the collection of Andrzej Rejman

w związku z czym skrajne okna na elewacjach dzieli inna odległość. Obie kondygnacje pałacu są równorzędne (il. 15).

Forma architektoniczna pałacu w Obolu może być bezpośrednim importem architektury francuskiego klasycyzmu, poprzez francuskiego architekta i zarazem budowniczego, lub pośrednim, za pośrednictwem któregoś z uczniów działającego w Wilnie Wawrzyńca Gucewicza, który studiował u najwybitniejszych architektów paryskich i przeniósł ich doświadczenia na grunt klasycyzmu wileńskiego.

Opis Adama Hrebnickiego pozwala nam odtworzyć wnętrza pałacu. Sień wejściowa była podzielona w 1/3 długości trzema kolumnami. Znajdowały się w niej schody na piętro. Wejścia i schody wewnętrzne były też umieszczone na bocznych osiach pałacu. Na parterze pośrodku, od strony ogrodu, znajdowały się trzy salony z parkietami, najczęściej zamknięte. W jednym z narożnych pokoiów mieściły się kancelaria i biblioteka należąca do Edwarda Hrebnickiego (1825–1888), stryja Adama Hrebnickiego. Ponadto w przeciwnym narożu był pokój rządcy, a potem podwalnego, zajmującego się gorzelnią, obok zaś sypialnia synów. Po drugiej stronie sieni

16. Pas kontuszowy z Obola, który spłonął w mieszkaniu Stanisława Hrebnickiego podczas pożaru Gmachu Instytutu Geologicznego w Warszawie w 1944 r. Fot. J. Rejman, ze zbiorów Andrzeja Rejmana / Kontusz sash belt from Obol, destroyed in Stanisław Hrebnicki's apartment during a fire of the building of the Geological Institute in Warsaw in 1944. Photo J. Rejman, from the collection of Andrzej Rejman

znajdowały się: pokój ochmistrzyni, „apteczka”, czyli ciemny składzik ze schodami do piwnicy, kuchnia z dużym piecem (później przeniesiona do oddzielnego budynku) i pokój ekonomy.

Na piętrze mieściły się jadalnia, salon, sypialnia. Adam Hrebnicki odnotował, że w kantorze mahoniowym w skrytkach leżały m.in. orderzy z orłami³³, a w skrzyni – zbroje husarskie. Na przedwojennych fotografiach zostały udokumentowane przedmioty pochodzące z pałacu w Obolu i przechowywane w Warszawie, zniszczone podczas powstania warszawskiego (il. 16). Przedstawiają one pas kontuszowy, talerze i srebra, tkaninę orientalną z herbem Ostoja, szkaplerz i zegar z salonu.

W Obolu od strony rzeki znajdował się taras ozdobiony klombami. Pałac otaczały też aleje lipowe, stawy, ogrody owocowe i warzywne oraz zabudowania gospodarcze: piwnica i lodownia, obora, owocarnia, wozownia, stajnia, młyn, spichrz, szopa do tarcia lnu i łaźnia – od strony rzeki.

Po śmierci Stanisława w 1857 r. Obol przez kilka lat nie był podzielony. Ciążyły na nim długi skarbowe ok. 100 000 rb. Prawdopodobnie zadłużenie wiązało się jeszcze z budową pałacu i jego wyposażeniem. Około 1886 r. Hrebniccy zostali zmuszeni do sprzedaży Obola rodzinie van Donnersteinów.

Pałac w Obolu, w którym po wojnie do końca lat 80. XX w. mieściła się szkoła, popadł w ruinę w ciągu ostatnich 30 lat. Mieszkającego tam za młodu Adama Hrebnickiego i jego osiągnięcia naukowe w hodowli drzew owocowych upamiętniono w innym miejscu – poświęconym mu muzeum w Raju (lit. *Rojus*) na Litwie, znajdującym się w dawnej części majątku Berżeniki, który należał do jego teściów, Jana i Konstancji z Bejnarów Stankiewiczów³⁴.

Król Stanisław August mianował aż 743 szambelanów w Koronie. Wszyscy oni na pewno mieli swój atrybut – klucz szambelański. Ich znajomość tylko na podstawie zdjęć i rysunków utrudnia bardziej wnikliwą analizę. Udało mi się znaleźć pięć typów takiego klucza. Pierwszy reprezen-

17. Klucz szambelański z Muzeum Narodowego w Krakowie, 4. ćw. XVIII w., dł. 17,6 cm, nr inw. MNK IV-M-2020. Fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie / Chamberlain key from the National Museum in Kraków, the last quarter of the 18th century, length: 17.6 cm (inv. no. MNK IV-M-2020). Photo by Photo Department of the National Museum in Kraków

tuje klucz najwcześniejszy, z przewagą motywów rokokowych. Znajdował się w Szkatule Królewskiej w zbiorach Czartoryskich – i zaginął. Ten typ klucza to podobny lub ten sam, który został pokazany na aukcji w Paryżu. Ma wpisane w ucho godło Orła bez Ciołka. Rokokowe ucha mają klucze szambelanów innych dworów europejskich z 1. poł. i 3. ćw. XVIII w. Drugi klucz, z kołem przewiązanym wstęgą i zwieńczony *rocaille*'em, z półkuliście zakończoną tarczą herbową na piersi Orła, którego rysunek jest reprodukowany w książce E. Manikowskiej *Sztuka – ceremoniał – informacja*, to typ reprezentowany przez klucz Józefa Hrebnickiego z 1765 r., przechowywany przez jego potomków. Znany jest obecnie jedynie z fotografii, podobnie jak portret samego szambelana. Trzeci typ, ozdobiony w zwieńczeniu koroną, znajduje się w muzeum w Licheniu i reprodukowany

jest w *Encyklopedii staropolskiej* Glogera. Te ostatnie klucze są ozdobione Orłem z Ciołkiem i Pogonią z drugiej strony na okrągłej tarczy i mają już charakter całkowicie klasycystyczny. Czwararty typ ma

z drugiej strony cyfry króla na piersi Orła, a piąty zamiast Orła tylko cyfry wpisane w kolistę ucho (il. 17). Taki klucz znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie i zbiorach rodziny Ledóchowskich.

PRZYPISY

¹ Z. G l o g e r, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1972, s. 302. Dziękuję dr. Markowi Makowskiemu za konsultacje dotyczące szambelana. Z. G ó r a l s k i, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000, s. 155–156.

² W. M a i s e l, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa–Poznań 1982, s. 238; B. L e n g n i c h, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, Kraków 1836, s. 308–311, pisze o urzędzie podkomorzego, gdyż urząd szambelana wprowadzono później.

³ G l o g e r, *op.cit.*, s. 44–46.

⁴ J. O s t r o w s k i, *Księga herbowa rodów polskich*, z. 12, Warszawa 1905, s. 246, 417–419. Ostoja to jeden z najstarszych herbów polskich. Niektóre herbarze podają niepoprawnie, że herbem Hreblickich była Nalewka (K. N i e s i e c k i, *Herbarz polski*, t. 4, Lipsk 1839, s. 387). Hrebliccy używali przydomka Doktorowicz, który był ich pierwotnym nazwiskiem (T. Ż y c h l i ń s k i, *Złota księga szlachty polskiej*, R. 8, Poznań 1886, s. 136–142; A. B o n i e c k i, *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904, s. 371). Ostoja Hreblickich jest wyrzeźbiona na cmentarzu na Rossie w Wilnie (kw. 12, nr grobu 239), na nagrobku Justyna Hreblickiego (1793–1868), marszałka szlachty powiatu lepelskiego, syna Dionizego – właściciela Orzechowna; dziedzica Pauli i Michalców; członka Komitetu Głównego w Wilnie, który miał doprowadzić do wybuchu powstania listopadowego i został skazany w wyniku śledztwa w 1838 r. na zesłanie na Syberię. J. C i e c h a n o w i c z, *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 3, Rzeszów 2001, s. 132–133, cytuje fragment rodowodu tej rodziny z 1825 r. z Archiwum Narodowego Białorusi w Mińsku. Dalej pisze, że od początku była to polska rodzina katolicka. Sprawa jej wyznania w XVIII w. nie jest jednak jasna, skoro pochodził z niej bazylianin i unicki metropolita kijowski Florian, a część członków tej rodziny była pochowana w cerkwi unickiej w Obolu.

⁵ Dziękuję Annie Saratowicz-Dudyńskiej za konsultacje.

⁶ O wyglądzie haftów na takim mundurze daje wyobrażenie ornat z daru Marii Ogińskiej do katedry wileńskiej, reprodukowany w: *Skarbiec katedry wileńskiej*, Warszawa 2008, s. 220.

⁷ J. G u t k o w s k i, *Order Orła Białego w świetle inwentarzy i rachunków garderoby Stanisława Augusta*, w: *Za Ojczyznę i Naród. 300 lat Orderu Orła Białego, Wystawa w Zamku Królewskim w Warszawie, 9 listopada 2005 – 31 stycznia 2006*, Warszawa 2005, s. 317.

⁸ A. M a g i e r, *Estetyka Miasta Stołecznego Warszawy*, Wrocław 1963, aneks 2: *Lista imienna szambelanów króla JMci Stanisława Augusta od r. 1764 do 1794, nominowanych w aktach Metryki Koronnej, Sigillata zwanych, zapisanych*, s. 434, 1765 r., nr 54, księga 30, karta 74; spis sporządził A. Magier 28 czerwca 1831 r.

⁹ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw*, t. 7, Petersburg 1860, s. 121; t. 8, s. 478; Stanisław Hreblicki jest wspomniany w konstytucjach sejmu ekstraordynaryjnego warszawskiego z 1775 r.

¹⁰ B o n i e c k i, *op.cit.*, t. 4, Warszawa 1904, z. 1, s. 346.

¹¹ Ż y c h l i ń s k i, *op.cit.*, s. 139.

¹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. 8, Warszawa 1887, s. 722.

¹³ B o n i e c k i, *op.cit.*, s. 372.

¹⁴ M a g i e r, *op.cit.*, s. 437–442.

¹⁵ *Volumina legum...*, t. 9, Kraków 1889, s. 90.

¹⁶ Ż y c h l i ń s k i, *op.cit.*, s. 136–142, R. 9, Poznań 1887, s. 28. Mogli oni być szambelanami litewskimi niewymienionymi w spisie A. Magiera sporządzonym w oparciu o metrykę koronną.

¹⁷ E. M a n i k o w s k a, *Sztuka – ceremoniał – informacja. Studium wokół królewskich kolekcji Stanisława Augusta*, Warszawa 2007, s. 125–127, il. 31.

¹⁸ M a g i e r, *op.cit.*, s. 434. W spisie szambelanów Franciszek margrabia Albergatti Capacelli figuruje pod nr. 82, 1767 r.

¹⁹ M a i s e l, *op.cit.*, uważa, że klucz jest zwieńczony mitrą książęcą, a na piersi orła znajduje się herb Trąby Radziwiłłów.

²⁰ *Ibidem*, s. 437–442. Brak w spisie szambelanów nazwisk przodków Fiedorowicza i Buchowskiego, późniejszych właścicieli dwóch kluczy szambelańskich.

²¹ Dziękuję Pawłowi Tyszcze, Marcinowi Skalskiemu-Truskolaskiemu, Konradowi Nawrockiemu, Jerzemu Gutkowskiemu, Przemysławowi Mrozowskiemu za konsultacje.

²² *Za Ojczyznę i Naród...*, s. 225–226.

²³ Katalog zbiorów E. Hutten-Czapskiego, 1904. Sala na parterze nr 31; M a i s e l, *op.cit.*, s. 238; *Polska droga do demokracji. Konstytucja 3 maja 1791. Wystawa w Instytucie Kultury Polskiej w Londynie*, Warszawa 1991, s. 39.

²⁴ Z. Ż y g u l s k i j u n., *Dzieje zbiorów puławskich. Świątynia Sybilli*, Kraków 2009, s. 86–89, przyp. nr 120.

²⁵ <http://kolekcje.mkidn.gov.pl/>.

²⁶ *Słownik geograficzny...*, t. 8, Warszawa 1888, s. 334–335.

²⁷ B o n i e c k i, *op.cit.*, Warszawa 1904, s. 346; Ż y c h l i ń s k i, *op.cit.*, s. 138.

²⁸ R. A f t a n a z y, *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce*, t. 1 a, Warszawa 1986, s. 66–68.

²⁹ Maszynopis *Zapisano w Raju przez St. Hrebnickiego ze słów Adama Hrebnickiego w Raju w sierpniu 1936 r., Zapisano w Raju latem 1935 r.; Z. K o s i e k, Hrebnicki-Doktorowicz Adam*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962–1964, s. 50–51; W. W i ś n i e w s k i, *Pani na Berżenikach. Rozmowy z Heleną z Zanów Stankiewiczową*, Londyn 1991, s. 65–67.

³⁰ Biografowie Floriana, np. w *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej*, t. 29–30, War-

szawa 1902, nie podają jego daty urodzin. Datę podaje J. W o l f f, *Herbarz szlachty litewskiej*, rękopis w Bibliotece Ordynacji Krasińskich, t. 2, k. 71, z. 71; tę informację potwierdza Ż y c h l i ń s k i, *op.cit.*, s. 138, który podaje, że Florian Hrebnicki zmarł 16 lipca 1762 r. w wieku 98 lat.

³¹ Więcej informacji o rodzinie Hrebnickich i spokrewnionej z nimi rodzinie Stankiewiczów oraz o historii i architekturze pałacu w Obolu w: „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. 7, z. 2: *Rodziny kresowe i ich spuścizna. Materiały z sesji popularnonaukowej odbytej w Muzeum Rolnictwa w dniu 25 lutego 2011*, Ciechanowiec 2011.

³² *Lietuvos dvarai*, Kaunas 2007, s. 56–69, 154–161.

³³ Na portrecie Adama Hrebnickiego w kontuszu widać gwiazdę orderową; według herbarza Ż y c h l i ń s k i e g o, *op.cit.*, s. 138, był on kawalerem Orderu Świętego Stanisława.

³⁴ Przed wojną województwo wileńskie w powiecie święciańskim (lit. *Švenčionys*), a obecnie Utenos apskritis, rejon Ignalina; T. K r z y w i c k i, *Litwa. Przewodnik*, Pruszków 2005, s. 322–323; G. V e l i č k a, *Prof. Adomo Hrebnickio muziejus Rojuje*, Visagina [b.r.].

Maria Brodzka-Bestry

CHAMBERLAIN KEY FROM STANISŁAW AUGUST'S TIMES.
FAMILY HEIRLOOM OF THE HREBNICKIS OF THE OSTOJA
COAT OF ARMS

SUMMARY

A Chamberlain key, usually made of bronze, chased and gilded, was a symbol of the Chamberlain office. There was such a key dating back to Stanisław August's times among the family memorabilia of the heirs of the Hrebnicki family of the Ostoja coat of arms from Obol. The key was sold after the war and we only know what it looked like thanks to a surviving photograph. A thorough analysis allows us to come to the conclusion that it is an early Stanislavian handiwork from the 1760s. It seems that the key was made in Warsaw on the King's instruction and the newly appointed Chamberlain might have paid for it himself, as was customary with the Order of the White Eagle. The key was probably designed by a good Stanislavian architect, whose design became a basis for the cast.

There is a Hrebnicki of an unknown first name amongst the Chamberlains listed by Antoni Magier under the year 1765. The list contains no less than 743 of the Chamberlains of King Stanisław August. The armorials registered Chamberlain Józef Hrebnicki. As a young man he was a Prince Adam Kazimierz Czartoryski's adjutant, later a judge of the 2nd Department of the Courts of Records of the Polotsk Voivodship, and then a Marshal of Nobility of the Polotsk Voivodship. He died in 1820. On the first floor of the palace in Obol there used to be a portrait showing him wearing a white *żupan* and a black *kontusz*.

The classicist palace in Obol is mentioned by Roman Aftanazy in his work devoted to Polish residences in the East. The author says that the palace was built by the last King's Chamberlain, Józef.

However family sources prove that it was his son, Stanisław, who built it.

While searching the internet for pictures of Chamberlain keys, I stumbled upon information about the PIASA auction house in Paris and an auction of a Stanislavian key identical to the one lost in 1939, at the beginning of the war, which was part of the Royal Casket from the collection of Princes Czartoryski. The Parisian key was described as the key belonging to the Chamberlain of the Duke of Modena. I have sent information about it to the Ministry of Culture and National Heritage on 31 October 2011.

To sum up, I have managed to find five types of Chamberlain keys from the times of Stanisław August (1764–1795). The first one, the earliest, decorated predominantly with rococo motifs, was in the Czartoryskis' Royal Casket – lost and similar to or indeed the same, as the one shown at the auction in Paris. The second one, with a bow entwined with a sash and a rocaille on top, is documented in a drawing located in the archives in Bologna. It is the key of the same type as Józef Hrebnicki's. The third one, topped with a crown, can be found in the museum in Licheń and was also reproduced in the Zygmunt Gloger's *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. The latter ones were classicist in style and decorated with Ciołek, the King's family's coat of arms on a round shield. The fourth type has the Royal monogram on the Eagle's breast and the fifth – instead of on the Eagle's breast – has the Royal monogram placed within a round bow.